

KORNAI JÁNOS

Mit mond A hiány és A szocialista rendszer a mai magyar olvasónak?

Bevezető tanulmány az életműsorozat első két kötetéhez

A pozsonyi Kalligram Kiadó tíz kötetben megjelenteti Kornai János válogatott munkáit. Első kötetként az eredetileg 1980-ban publikált *A hiány* adták ki újra, második kötetként pedig rövidesen újra megjelenik *A szocialista rendszer*, amely először 1992-ben látott napvilágot. Ez utóbbi közli az alábbi tanulmányt, amelyben a szerző együttesen fűz megjegyzéseket mind a két kötethez. Három fő kérdéskört tárgyal: 1. a szocialista rendszer alaposabb megértése segít a múlt hamis értékelésének leküzdésében; 2. a szocialista rendszer egyes elemei különböző formákban „átszivárognak” a kapitalizmusba; 3. a szocialista rendszer vizsgálatához alkalmazott paradigma, fogalomrendszer és módszertan felhasználható a kapitalizmus elemzéséhez.

Journal of Economics Literature (JEL) kód: D00, D4, P1, P2, P51.

Két könyv – két történelmi helyzet

A két kötet megjelenési dátumai közötti eltérés alig több mint 10 év (*A szocialista rendszer* először angolul jelent meg 1992-ben, majd magyarul 1993-ban, *A hiány* 1980-ban párhuzamosan látott napvilágot mindkét nyelven), de erre a rövid időszakra esett az újkori világtörténelem egyik nagy fordulata: a berlini fal lebontása, a szovjet birodalom összeomlása. Kezdetét vette az egykori kommunista országokban végbemenő rendszerváltás.

A drámai változások közepette – noha persze egy bő évtizeddel évvel idősebb és fontos tapasztalatokkal gazdagabb lettem – gondolkodásom, világnézetem és értékrendem alapjában véve nem változott. Ugyanazt gondoltam a szocialista rendszerről, amikor azt még a vasfüggöny választotta el a nyugati világtól, mint azok után, hogy a vasfüggönnyet felvonták. És mégis, a két könyv sok tekintetben különbözik egymástól, mert mindkettőre rányomták bélyegüket a történelmi időpontok, amelyekben megfogantak és nyilvánosságra kerültek. Önletrajzomban, amely *A gondolat erejével* címmel jelent meg 2005-ben, részletesen számot adok a két mű születésének körülményeiről. Ezen a helyen röviden a legfontosabb eltéréseket foglalom össze.

Amikor *A hiányt* írtam, Magyarországon hatalmi monopóliuma volt a kommunista pártnak. Ideológiai monopóliumra is törekedett, ám azt nem tudta teljesen

érvényesíteni: támogatott, túrt és tiltott (*Rainer* [2001], *Révész* [1997], *Standeisky* [1996]). A könyv megírásakor gondosan mérlegettem a megjelenés várható feltételeit. Azt szerettem volna elérni, hogy a könyv ne a „tiltott” írások közé, hanem a „túrt” kategóriába kerüljön Magyarországon, azaz legálisan jelentethesse meg egy magyar kiadó. Ezen túlmenően, jusson el minél több olvasó kezébe más szocialista országokban is; lehetőleg úgy, hogy ott lefordítják és kiadják. De ha másképpen nem megy, legalább az angol nyelvű kiadás jusson el a régió tudományos könyvtáraiba.

Ennek a célnak az elérése érdekében tudatosan öncenzúrát alkalmaztam. Amit leírtam, az legjobb meggyőződésem szerint igaz volt. *Csak az igazat* írtam, de nem a *teljes igazat*. A hiány nem tárgyalta azokat a témákat, amelyek még az akkori félig-meddig felpuhult diktatúra által uralt Magyarországon is tabunak minősítettek. Lehetetlen volt nyomtatásban őszintén beszélni arról, hogyan függnek össze a szocialista rendszer krónikus gyógyíthatatlan bajai a politikai struktúrával, azaz a kommunista párt egyeduralmával, valamint a Szovjetunió és a szovjet birodalomba tartozó többi ország viszonyával.

Az öncenzúra fájdalmas öncsonkosítás; keserves érzés a szerző számára. Mégis úgy döntöttem: inkább csonkán jelenjék meg a mű, de legálisan, az olvasók tömegei számára hozzáférhető formában, mintsem csonkítatlan épségben, de „szamizdat” kiadásra és emiatt igen szűk olvasóközönségre ítélve.

Amit el akartam érni, elértem. A könyv, a lektorálás bizarr kalandjai után, amelyről részletesen beszámoltam önéletrajzomban, megjelent, és három kiadásban fogyott el Magyarországon. Kínában hat évvel a magyar kiadás után, 1986-ban publikálták, és rövid idő alatt százezer példányban kelt el. A kelet-európai szocialista országok közül szabályos kereskedelmi forgalomban értékesített könyvként csak Lengyelországban adták ki. Csehszlovákiában kinyomtatták, de „zárt kiadásban”, azaz az olvasók körét az illetékes párthatóság jelölte ki. A Szovjetunióban szamizdatként terjedt az angol kiadás; az orosz nyelvű nyomtatott könyv megjelentetésére már csak a Gorbacsov-éra vége felé, 1990-ben került sor. Az országok és a publikációs dátumok sorozata sajátos formában tükrözi a szocialista rendszer felbomlásának folyamatát.

A kimondatlan szavakat is kiolvasták a sorok közül azok, akiknek igazán nyitva volt a szemük. A szocialista régióban élő polgárok tízezreinek feleszmélését gyorsították meg a könyv fő üzenetei: a krónikus intenzív hiányjelenségeket nem alkalmi hibák idézik elő, hanem magának a rendszernek az alapvető tulajdonságai. Megértették (és ezt a megértést sok egykori olvasó az 1990 utáni személyes beszélgetésekben nyomatékosan megerősítette), hogy a súlyos bajok kiküszöböléséhez nem elegendők a felemás reformok, hanem magát a rendszert kell megváltoztatni.

A szocialista rendszer előkészítő munkálataihoz 1983-ban fogtam hozzá, 1988-ban láttam neki a megszövegezésnek. Még álltak a régi rend falai, de már málladoztak. Mire a könyv elkészült, nemcsak az emberek szabad mozgását akadályozó betonfalakat és szögesdrót sövényeket számolták fel, hanem a szavak szabad áramlását elzáró korlátokat és tabukat is. Miközben a hiányban nem fordul elő az a szó, hogy „párt”, a szocialista rendszerben a párt szerepének megvilágításával, a politikai hatalom és az ideológia elemzésével kezdődik az érdemleges tárgyalás. A könyv kimondja azt, amit 12 évvel korábban nem tudtam kifejtetni: a szocialista

rendszer keletkezését és működését csak akkor érthetjük igazán, ha a politikai hatalom és hivatalos ideológia szerepéből indulunk ki.

A tudományos művek értékelésére az olvasók, a folyóiratok recenzensei, majd később az utókor nevében az elméletörténet kutatói hivatottak. De talán nem érdektelen, miképpen rangsorolja saját műveit – nyilván érzelmek és elfogultságok befolyásától nem mentesen – maga a szerző. Ha engem kérdeznének, melyik művemnek volt leginkább érezhető a hatása, habozás nélkül azt felelném: A hiánynak. Sokféle módon igazolható ez a benyomás; a könyv idézettségével, a saját eszméik fejlődésére visszaemlékező kortársak nyilatkozataival, a recenziók számával (*Hámori* [2012]). Ezért is döntött úgy a Kalligram Kiadó, hogy A hiány legyen a sorozat első kötete. Ám ha azt kérdezik tőlem, hogy melyik írásomat tartom saját munkásságomon belül a legfontosabbnak, akkor A szocialista rendszert emelném ki. Ez a legambiciózusabb művem, ebben tettem kísérletet több évtizedes kutatásaim szintézisére. Ebben a könyvben próbáltam olyan elemzést adni a szocializmusról, amely – szándékaim szerint – átfogja a rendszer legfontosabb jellemzőit.

Összefoglalásra, széles áttekintésre törekedve nem juthat elég tér a részleteknek. A szocialista rendszer 11. fejezetének címe: Hiány és infláció – a jelenségek, a 12. fejezeté pedig Hiány és infláció – az okok. Ha ezt a két fejezetet „kinagyítjuk” (hasonlóan ahhoz, ahogy a képernyőn lévő képet „zoomolhatjuk”), akkor megkapjuk azt a tematikát, amelynek tárgyalása A hiány című könyv jó részét kitölti. Sokkal több a részlet; olyan összefüggések elemzésére is adódik lehetőség, amely önmagában fontos ugyan, de nem tartozik a rendszer alapvető jellegzetességei közé. A két könyv közül A hiány sokszínűbb, mint a másik; több benne az olyan gondolat, amely a megjelenés idején újnak és szellemileg izgatónak találtatott. A két könyv kiegészíti egymást, összetartozik; ezért is a közös bevezetés a könyvsorozat első két kötetéhez.

Jó lelkiismerettel adom át ezt a két könyvet a jövő kutatóinak. Több mint három évtized telt el az első, két évtized a második könyv publikációja óta, történelmi súlyú változások mentek végbe Magyarországon, az egykori szocialista régióban és az egész világon. Sok szerző a legszívesebben visszavonná azt, amit régebben írt. Jó érzéssel tölt el, hogy az eredeti könyveket „lefényképezve” (azaz a mai technológiával „beszkennelve”) adjuk az olvasó kezébe, egyetlen szó változtatása nélkül. Nyugodtan vállalom minden szót, amit akkor leírtam. Ha majd évtizedek vagy évszázadok múltán a jövő történésze vissza akar pillantani a 20. századra, és meg akarja érteni, hogyan működött a csúcspontján a világ lakosságának egyharmadán uralkodó szocialista rendszer, a rendelkezésre álló hatalmas irodalom más művei mellett ezt a két könyvet is felhasználhatja forrásmunkaként.

De vajon van-e mondanivalója e két könyvnek nemcsak a szocializmus kutatására szakosodott jövőendő történészek, hanem a mai emberek számára is?

A múlt rendszer iránt érzett nosztalgia ellenszere

Számos nemzetközi felmérés igazolja, hogy valamennyi poszt-szocialista országban a lakosság számottevő része nosztalgiával gondol vissza a múltra, az egykori szocialista rendre (*Rose* [2005]). Magyarország egyike azoknak az országoknak, amelyekben

a legerősebbek a múltba visszakívánkozó érzések (Vásárhelyi [2005]). Az 1. táblázat egy 2010-ben készült felmérésről számol be. Ha összeadjuk az első és a második oszlop adatait, tehát azokét, akik egy-egy rendszer-összehasonlító állítással teljesen vagy részlegesen egyetértenek, meghökkentő számokat kapunk: a megkérdezettek mintegy háromnegyed része inkább vonzódik a Kádár-korszakhoz, mint a jelenlegi állapotokhoz – úgy gondolja, hogy az többet törődött a kisemberekkel, igazságosabb volt.

1. táblázat

A Kádár-rendszer értékelése (a megkérdezettek százalékában)

Kérdés	Teljesen egyetért	Részben egyetért	Nem ért egyet	Nem tudja
A Kádár-rendszer jobban törődött a kisemberek gondjaival	46	32	13	9
A rendszerváltás több kárt okoz az országnak, mint amennyi haszonnal jár	27	41	24	8
A Kádár-rendszer igazságosabb volt a mostaninál	33	36	21	10
A kapitalizmus megvalósítása Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszonnal jár	28	46	17	9

Megjegyzés: a felmérést ezerfős reprezentatív mintán végezték el.

Forrás: Vásárhelyi Mária közlése, amely az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja által 2010-ben végzett felmérésen alapult. A felmérés adatait nem publikálták.

A 2. táblázat az ellenkező irányból közelíti meg a problémát: a kutatók a kapitalista rendszer elfogadottságát kívánták felmérni.

2. táblázat

A kapitalizmus elfogadottsága

Ország	1991	2009	Eltérés a két időpont között
Szlovákia	69	66	-3
Kelet-Németország	86	82	-4
Oroszország	54	50	-4
Cseh Köztársaság	87	79	-8
Lengyelország	80	71	-9
Ukrajna	52	36	-16
Bulgária	73	53	-20
Litvánia	76	50	-26
Magyarország	80	46	-34

Megjegyzés: a felméréskor a következő kérdést tették fel: Helyesli-e a kapitalizmusra való áttérést? A táblázat első két oszlopa azok százalékos részarányát adja meg, akik a kérdésre igennel feleltek. A táblázatot Hámori–Szabó [2010] cikkéből vettem át (879. o. 1. táblázat).

Forrás: Pew Research Center [2009].

Mi lehet a magyarázata annak, hogy országunkban ilyen erős a régi rendszer iránti utólagos rokonszenv? Miért mélyebb a csalódás az új rendszerben, mint a többi posztoszocialista ország túlnyomó részében? Sejtésem szerint több tényező játszik közre; ezek közül csak az egyik feltételezett hatásról szeretnék kifejtetni néhány gondolatot.

Dániel Kahnemann, a Nobel-díjas pszichológus-közgazdász több munkájában (*Kahnemann és szerzőtársai* [1993], *Redelmeier–Kahnemann* [1996]) számolt be egy izgalmas kísérletről. A kolonoszkópia a bélrendszer vizsgálatát célzó diagnosztikai eljárás. Nem is olyan régen a vizsgálat, amely rendszerint 20-30 percig tart, igen fájdalmas volt. (Ma már lényegesen csökkenthető a vizsgálat okozta fájdalom és kényelmetlenség.) A beavatkozás fájdalommal járó korábbi korszakában a kutatók a vizsgálatra váró páciensek közül azokat, akik erre önként vállalkoztak, felkérték, hogy egy speciális készülék billentyűjén folyamatosan jelezzék, mennyire heves a fájdalom. A készülék egy grafikont rajzolt ki, amely a fájdalom intenzitásának idősorát ábrázolta. A vizsgálat befejeztével arra kérték a pácienset, hogy egy adott skálán értékeljék: mennyire volt fájdalmas a beavatkozás, a maga egészében. A következőket tapasztalták. A vizsgálat *egészét* kevésbé fájdalmasnak minősítették azok a páciensek, akik az eljárás vége felé semmiféle vagy csak enyhe fájdalmat éreztek – még akkor is, ha az esetek egy részében az idősor grafikonja kétséget kizáró módon bizonyította, hogy közben többet szenvedtek, mint mások.

Kahnemann messzemenő lélektani következtetéseket vont le ebből a kísérletből és más hasonló vizsgálatokból, mégpedig mind a szenvedések, megpróbáltatások, mind az örömet és boldogságot okozó események sorozatának szubjektív értékeléséről. Élesen megkülönbözteti a tapasztalatot (ez az, amit vizsgálat közben minden pillanatban ténylegesen átél a szenvedő alany), és a tapasztalatot visszaidéző emléket. Ez utóbbira épül az összesítő értékelés. „Minden jó, ha a vége jó” – szokták mondani. Az eseménysorozat vége sokkal erősebben rögződik a memóriában, és intenzívebben formálja a teljes élménysorozat összesített emlékét, mint a sorozat közbeeső állomásai.

És most már visszatérhetek a Kádár-korszak iránti nosztalgiára.¹ A Kádár-korszak 35 évig tartott. Első évei a magyar történelemben egyedülálló méretű kegyetlen boszszúval kezdődtek: száz és száz akasztófát állítottak fel, az emberek ezrei szenvedtek börtönben, tízezreket kergettek el munkahelyükről. Mindenütt megfélemlítés tombolt, amit tömeges meghunyászkodás követett. Évek kellettek hozzá, hogy enyhüljön a represszió szorítása, lassan-lassan megvesztegesse az embereket a külföldi hitelezők terhére finanszírozott „gulyáskommunizmus”. Mindvégig fennmaradtak a szólásszabadság, a sajtószabadság béklyói. Mindvégig a párttitkár és a személyzetis engedélye kellett az utazáshoz. Mindvégig dúlt a korrupció. Mindvégig hosszú sor várt a tanácsi lakáskiutalásra, a telefonra, az autóra, és emiatt annak idején sokat keseregtek az emberek. Mindezek ellenére a korszak végén már szinte tapinthatóvá vált a fellazulás. Százerek indultak útnak a hét végén a Mariahilfer Strasse felé, hogy divaticskéket,

¹ Kahnemann a laikus közönségnek tartott remek előadásában, amely az interneten meghallgatható (*Kahnemann* [2010]), sokféle eseménysorra alkalmazza ezt a gondolatmenetet. Saját szellemi kockázatomra terjesztem ki Kahnemann elméletét a kollektív emlékezetre, nagy közösségek történelmi tapasztalatának a lélek belsejében végbemenő feldolgozására.

jégszekrényt vagy mélyhűtőt vegyenek. A pártkáder élvezte a vakációt (és a kapitalizmus árubőségét), amikor a spanyol vagy az olasz tengerpartra utazott. Főnök és beosztott cinkosként összenevetett a kommunista rendszert kifigurázó vicceken. A főszerkesztő hamiskás mosollyal elfogadta közlésre a renitenskedő cikket, amelyben nyilvánvaló célzások piszkálták a szocializmus néhány szembeötlő visszásságát. Ezekhez a kedvező élményekhez hozzáadódott a foglalkoztatás biztonsága. Ismeretlen volt a tömeges nyílt munkanélküliség, sőt számos helyen munkaerőhiány mutatkozott; legfeljebb „kapun belüli munkanélküliség” létezett, ami kifejezetten kedvezett azoknak, akik szívesen töltötték fecsegéssel-lazítással a munkaidő egy részét.

Ez a kép, „a legvidámabb barakk” képe maradt meg a legélénkebben a magyar lakosság kollektív történelmi emlékezetében. *Ebbe* a szocializmusba kíváncskoznának vissza az emberek.

Csakhogy ez csupán a történet vége. Ez a kép – az erejét vesztett, bomlófélben lévő és éppen ezért inkább élhetővé vált Kádár-rezsim képe – a szocialista rendszer hosszú élettörténetének csupán egyetlen, aránylag rövid szakaszát ábrázolja. Az előtte lévő szakaszok szenvedéseit feljegyezték a rendszer tudományos kutatói, emlékét visszaidézik irodalmi művek és bizonyára sok más dokumentum.² Ám a lakosság nagy részének kollektív történelmi emlékezetében elhalványultak ezek a keserves tapasztalatok. A régi rendszertől vehemensebben irtóznak azokban az országokban, például Kelet-Németországban, Csehországban és Szlovákiában, ahol az utolsó pillanatig is kemény maradt a diktatúra.

A régi rend iránti nosztalgia betegségének egyik ellenszere a szocialista rendszer igazi természetének feltárása. Aki igazán megérti, melyek a szocialista rendszer *állandó* tulajdonságai, *krónikus* bajai, és hogy ezek miképpen következnek a rendszer *fundamentális* jegyeiből, az inkább képes ellenállni a rövid memória okozta torz értékelés kísértésének. A brutális vagy kevésbé brutális represszió, a szólásszabadság durva vagy kevésbé durva, inkább körmönfont korlátozása, a minden szektorban igen intenzív vagy a szűkebb területekre szorítókozó hiány – mindez szükségképpen együtt jár a szocialista rendszerrel.

Természetesen nem képzelem azt, hogy annak, aki az *1. táblázatban* megfogalmazott állításra („A Kádár-rendszer jobban törődött a kisemberek gondjaival”) azt felelte: „Igen, teljesen egyetértek”, kezébe adjuk A szocialista rendszer című könyvet – és lám, máris megváltoztatja a véleményét. Már csak azért sem, mert e könyv stílusa nem „drámai”, nem írja le a rendszer okozta traumákat, nem ad erős színekkel festett képeket az emberi szenvedésekről és megaláztatásokról. Tárgyilagos stílusra törekedtem, nem az érzelmekhez, hanem az értelemhez kívántam szólni. Bármennyire is szeretném, hogy a könyvet sokan olvassák el, még legbizakodóbb

² Orlando Figes nagyszerű könyve, A szuttogók. A magánélet Sztálin Oroszországában (Figes [2007]) megdöbbentően írja le, hogyan élt a szovjet család, milyen volt a nagyszülők és az unokák, a szülők és a gyermekek, a férjek és a feleségek, a testvérek, a barátok egymással kialakított viszonya. A könyv hihetetlenül gazdag és sokoldalú dokumentáción alapul, többek között gondosan vezetett és elrejtett naplókra, családi és baráti levélváltásokra, a titkosrendőrségen tárolt vallomásokra, kortárs írók munkáira, valamint interjúkra, a rendszerváltást túlélő idős emberek személyes visszaemlékezéseire épül. Reméljük, előbb-utóbb elkészül hasonló mű arról, milyen volt a magánélet Rákosi és Kádár Magyarországon.

pillanataimban sem reménykedem abban, hogy bestseller lesz. Nem hiszem, hogy tömegesen vállalkoznak az emberek arra, hogy gondosan áttanulmányozzanak egy 640 oldalas könyvet.

Azt azonban kívánatosnak tartanám, ha a közvélemény formálói közül minél többen megtennék ezt. Idesorolom a tanárokat, az általános iskolai tanítótól az egyetemi professzorokig, továbbá a nyomtatásban és az interneten megjelenő sajtó, a rádió és a tévé munkatársait, a hivatásos politikusokat, a mostani és a korábbi kormányzatok vezető tisztviselőit és sok egyéb foglalkozás művelőit. Sokan még azok közül is, akik igen kritikusak a múlt rendszerrel szemben, tulajdonképpen keveset tudnak róla, s meglegszenek azzal, hogy néhány felületes frázissal fejezzék ki megvetésüket vagy gyűlöletüket. Ez a két könyv nemcsak az összehasonlító gazdaságtan vagy a politikatörténet hivatásos kutatóinak szól, hanem a széles közvélemény-formáló réteg számára kínál ismeretanyagot. Őket is szeretném a téma újragondolására készíteni.

A szocialista rendszer elemeinek „átszivárgása”

Mindkét könyvben az elemzés középpontjában két „tisztá” elméleti modell szembeállítás áll: a klasszikus szocialista rendszer és a klasszikus kapitalista rendszer 180 fokban térnek el egymástól, alapvető tulajdonságaik homlokegyenest ellentétesek. Az egyik hiánygazdaság, a másik többletgazdaság, az egyiket a túlkeresleti jelenségek, a másikat a túlkínálati jelenségek gyakorisága jellemzi.³ Az egyikben krónikus munkaerőhiány, a másikban krónikus munkanélküliség mutatkozik. Az egyikben a bürokratikus koordináció, a másikban a piaci koordináció az erőforrások allokációjának fő mechanizmusa. Az egyikben a köztulajdon, a másikban a magántulajdon a domináns tulajdonforma.

Amíg a tiszta elméleti elemzés szintjén maradunk, jó szolgálatot tesz a messze- menő absztrakció, a két „tisztá” eset éles szembeállítás. A valóságos történelmi képződmények azonban sohasem „tiszták”, nem szigorúan homogének. Az egyik rendszerbe beleszivárognak a másik rendszer egyes elemei. Még a sztálinizmus legbrutálisabb korszakában is létezett, az üldöztetés ellenére is titokban működött „feketegazdaság”, amelyben a kapitalizmusra jellemző piaci mechanizmus közvetített eladó és vevő között. A szocialista rendszer kissé megszelídültebb, posztstálinista változataiban szélesebb területekre merészkedett a félig tiltott, félig megtűrt „szürkegazdaság”, itt-ott megjelentek a „maszekok”, a kisvállalkozó magántulajdonosok.

A jelen tanulmányban nem ezekről a jelenségekről, hanem az ellenkező irányú „beszivárgásokról” szeretnék néhány gondolatot kifejteni. Három témát tárgyalok:

1. a szocializmustól örökölt értékek hatása a rendszerváltás után,
2. a kapitalista rendszeren belül fennmaradt „hiánygazdasági szigetek”,
3. a „puha költségvetési korlát” szindrómája a kapitalizmusban.

³ A hiány és A szocialista rendszer csak röviden, a szocializmussal való szembeállítás céljára foglalkozott a kapitalizmussal. A Gondolatok a kapitalizmusról című új tanulmánykötetem (Kornai [2011]) folytatja és kiegészíti az előző művek gondolatmenetét, amikor a többletgazdaságot és a kapitalizmus más jellegzetességeit helyezi a vizsgálat előterébe.

A szocializmustól örökölt értékek

Az olvasó figyelmébe ajánlom a Szocialista rendszer 24.4. alfejezetét, amelynek címe Előretéki: a szocialista rendszer öröksége és a posztiszocializmus.⁴ Most csak egyetlen gondolatkört emelek ki, mert az napjainkban különösen időszerűvé vált: a közfelfogás értékkonfliktusait. Idézem a könyv 601–602. oldalát. „... az emberek nagy tömegeiben tovább él a ragaszkodás olyan erkölcsi értékekhez, a »jó társadalomról« alkotott elképzelés olyan vonásaihoz, amelyeket neveltetésük során szocialisztikus értékeknek minősítettek. Ugyanakkor zavarban vannak; vonzák őket olyan erkölcsi értékek is, melyek éles ellentétben állnak ezekkel a hosszú időn át megőrzött értékekkel... Mit is kíván majd a posztiszocialista ország állampolgára? Azt, hogy végre hagyja őt békén az állam, ne zavarja millió rendelettel, ne korlátozza százféle kötöttséggel, vagy pedig aktív államot igényel, amely okos intézkedéseket hoz, gondoskodik a bajbajutottokról, védi a környezetet, regulálja a gátlástalanul emelkedő árakat? Belenyugszik-e abba, sőt örül-e annak, hogy mindenki annyit kereshet, amennyit tud? Vagy felháborodik-e a magas jövedelmeken, és követeli súlyos megadóztatásukat? ... fennáll az a lehetőség is, hogy sokan vissza-visszaesnek majd a bürokratikus hatalom, az etatizmus, a paternalizmus és az egalitarizmus hitelét vesztett felfogásába.”

Az értékválasztásokat felmérő nemzetközi összehasonlító kutatások azt mutatják: Magyarországon különösen erős a ragaszkodás a szocialista rendszertől és ezen belül is a Kádár-korszaktól örökölt értékekhez, hitekhez és morális álláspontokhoz. A *New Europe Barometer* [2009] felmérés keretében 13 posztiszocialista országban a megkérdezettnek nyilatkoznia kellett arról: egyetért-e azzal, hogy az egyénnek gondoskodnia kell önmagáról és a megélhetéséről (teljes egyetértés = 1 pont, részleges egyetértés = 2 pont), vagy azon az állásponton van, hogy az államnak kell gondoskodnia mindenki anyagi jólétéről (részleges egyetértés = 3 pont, teljes egyetértés = 4 pont). A 13 országban a mutatószám átlaga 2,67 pont, azaz közelebb van a paternalizmushoz, mint az egyén felelősségérzetét hangsúlyozó állásponthoz. Az átlagon belül persze nagy a szóródás: a lakosság jelentős része határozottan igényli az állami paternalizmust. Számos más vizsgálat mutatott rá arra, hogy a posztiszocialista régióban élő emberek igen nagy hányada magas helyet ad az egyenlőséghez és igazságos jövedelemeloszláshoz kapcsolódó értékeknek. A politikai küzdőtéren az a politikus és az a párt szerzi meg leginkább a támogatást, amely sikeresen „rájátszik” ezekre az elvárásokra.

Jó lenne többet tudni arról, vajon az egalitáriánus értékek, az állam paternalista gondoskodásának igénylése mennyiben magyarázható a rendszerváltáskor kapott

⁴ A 24.4. alfejezet (598–602. o.) nem tartalmaz normatív állásfoglalást, és nem ajánl politikai programot, hanem – a könyv általános célkitűzésének megfelelően – tárgyyszerű predikciókat fogalmaz meg. Adva van a szocialista rendszer öröksége – milyen hatással lesz ez az események jövőjére? Húsz év telt el; a könyv új kiadása a legjobb alkalom a predikciók teljesülésének ellenőrzésére. Úgy látom, hogy szinte minden előbecslés és várákozás „bejött”. Mint a régió polgára nyugtalanul és elégedetlenül, ám mint kutató és könyvíró többé-kevésbé megnyugodva és elégedetten olvastam újra ezt a néhány oldalt. Az olvasóra vár, hogy maga is elvégezze az ellenőrzést.

mentális örökséggel, a régi értékrend továbbélésével, és mennyiben már az új rend saját terméke?

Több mint két évtized telt el azóta, hogy lezajlott az első szabad választás. Még mindig hatnának a régi elvárások és értékrendek? Nem lehetetlen. Hiszen éppen mostanában mutattak rá tudományos kutatók például arra, hogy a Horthy-rendszerből örökölt ideológia egyes elemei (a hazának és a családnak a két világháború között uralkodó konzervatív értelmezései, irredenta eszmék stb.) szinte a föld alatt tovább éltek, és 45 évvel a Horthy-rezsim politikai bukása után még hatnak, sőt felélénkülnek. Rainer M. János találó szóképpel „búvópatakokhoz” hasonlította a folyamatot: a föld alatt áramlik, szájról szájra, nemzedékről nemzedékre terjednek bizonyos gondolatok – és amikor ismét lehetőség van rá, kitörnek a felszínre (Rainer [2012]). Hasonló jelenség megismétlődhet most is a szocialista eszmékkel. Sőt ezeknek az eszméknek nem is igen kell bujdokolniuk, hiszen hol a politikai spektrum egyik oldalán, hol a másikon vezető államférfiak nyíltan hirdetik őket. Ám az is meglehet, hogy minden szocialisztikus előzmény és örökség nélkül a mai társadalom sokféle igazságtalansága, a magukra hagyott, a kenyérkereső munka lehetőségétől megfosztott emberek nyomora, a behozhatatlan hátrányokkal induló fiatalok kilátástalansága készítenek sok lelkiismeretes embert az egyenlőbb elosztás és az átfogóbb állami gondoskodás követelésére. Ez lehet az egyik oka annak, hogy még sokan azok közül is, akik elvetik a kommunista egypárturalmat, az 1989 előtti régi szocialista rendszer összes változatát, sóvárognak valamilyen eddig még nem létezett, a kapitalizmustól lényegesen eltérő, új szocialista rendszer után. Fontos tudományos feladat lenne a lakosság által vallott mai hitek, várakozások, értékrendek eszmetörténeti előzményeinek és társadalmi indítékainak körültekintő vizsgálata.

A hiánygazdaság szigetei

A szocialista rendszer című könyvem imént idézett záró szakasza nemcsak az örökölt erkölcsi értékekkel, hanem az örökölt intézményekkel is foglalkozott. Azt helyesen mértem fel a könyv írásakor, hogy ez a bonyolult építmény nem változhat meg egy csapásra, hanem az újjászerveződés fokozatosan, sok lépésben, lassan megy majd végre. Helyesen láttam, hogy „a régi intézmények sokáig hátráltathatják az új rendszer kibontakozását. Jó időt vesz majd igénybe, míg az új intézmények evolúciója végbemegy.” Ami hiányzott a két évtizeddel korábban publikált sorokból, és amit most, utólag, könnyű felismerni: mennyire csökönös és mennyire erős az ellenállás – legalábbis egyes szférákban – az intézményi változtatásokkal szemben.

A leginkább szemléletes példa erre az egészségügyi szektor állapota. Miközben a gazdaság legtöbb területén a magántulajdon vált uralkodóvá, itt továbbra is a köztulajdon dominál. Sőt a legújabb intézkedések eredményeképpen a köztulajdonnak is a legvégtetesebb formája érvényesül itt; a kórházak és rendelőintézetek éppen mostanában kerülnek át a helyi állami szervek, a területi önkormányzatok tulajdonából a központi kormány tulajdonába. A szolgáltatás, legalábbis papíron, ingyenesen jár a jogosultak számára. A szolgáltatások költségeihez való szerény hozzájárulás erőtlensége

kísérleteit visszaverték. Márpedig ahol az állami tulajdon dominál, és ahol az árut vagy szolgáltatást ingyenesen bocsátják a felhasználó rendelkezésére, ott szükségképpen megjelenik a hiánygazdaság. Ez A hiány című könyv egyik fő megállapítása, és ezt erősíti meg a tágabb, átfogóbb elemzés keretében A szocialista rendszer.

A kapitalizmus nem hiánygazdaság, hanem többletgazdaság. Nem túlfeszített termelési tervek jellemzik, amelyek azt erőltetik, hogy a vállalat többet termeljen, mint amennyire valójában képes, hanem tartósan kihasználatlan kapacitások. Az üzletek polcai nem üresek, hanem zsúfolásig tele vannak. A telefonra nem éveken át kell várni, hanem az egymással versenyző telefonvállalatok szinte rátukmálják a lakosságra, hogy az ő szolgáltatásukra fizessen elő, és azt vegye igénybe minél nagyobb mértékben.

Mindkét könyv időszerű, már csak azért is, hogy jobban megértsük: miképpen működik az állami egészségügyi szektor, ez a szocializmusból visszamaradt sajátos hiánygazdasági sziget, amelyet a kapitalista többletgazdaság tengere vesz körül. Csak körül kell néznünk az egészségügyi szektorban, és azonnal szemünkbe ötlük a hiánygazdaság valamennyi, a két könyvben részletesen leírt kísérő jelensége. A szolgáltatások és a felhasználás koordinációjának fő mechanizmusa a bürokratikus „kiutalásos” elosztás, valamint a sorban állás és a hosszú várakozás. Tömegesen fordul elő kényszerhelyettesítés: a páciens nem ahhoz az orvoshoz kerül, akit választana, nem abban a kórházban kezelik, ahová be szeretne jutni, más olcsóbb gyógyszert írnak elő, mint amit megszokott, és amit előnyben részesítene. A beteg mindenképpen kiszolgáltatott helyzetben van, de a hiánygazdaság, amelyben a kínálati oldal van erőfölényben a keresleti oldal felett, tovább növeli a kiszolgáltatottságot. Hiánygazdaságban óhatatlanul felüti a fejét a korrupció, mégpedig a túlkeresleti oldalon lévők próbálják megvesztegetni a rövidebb kínálati oldalt. Az egészségügyi szektorban ez a jelenség a hálapénzben ölt testet. A korrupció szó bántóan hangzik, bár a magam részéről nem is vádoló sem azokat, akik adják, sem azokat, akik elfogadják, mert az adott intézményi feltételek mellett elkerülhetetlen.

Az állami tulajdonban lévő, bürokratikus központosítással, parancsgazdasági módszerekkel irányított, névlegesen ingyenes egészségügy kiáltó, ám korántsem egyedüli példája annak, hogy a kapitalizmus keretei között is fennmarad, vagy újraképződik a szocialista rendszernek egy-egy különleges, torz „szigete”. Találkozhatunk hasonló szigetekkel például az oktatás, a szociális ellátás egyes szegmenseiben is. „Hiánygazdasági szigetek” olyan kapitalista országokban is keletkeznek, amelyek sohasem mentek keresztül a szocialista gazdaság történelmi szakaszán. Felismerésüket és működésük megértését megkönnyíti, ha alaposan tanulmányoztuk: hogyan működött a szocialista rendszer, amikor még az élet minden szférájában hiánygazdaság uralkodott.

Puha és kemény költségvetési korlát

A szocialista rendszer tanulmányozása során ismertem fel: a veszteséges állami vállalat nem nagyon fél a pénzügyi kudarctól, mert biztosan számít arra, hogy a felső szervek kimentik. Pénzügyi helyzete nem korlátozza keményen a kiadásait, mert vá-

rakozásaiba beépült a kimentés elvárása. Ezt a jelenséget nevezte el A hiány „puha költségvetési korlátnak”.⁵ A költségvetési korlát akkor lenne kemény, ha a vállalat nem számíthatna kimentésre; ha a tartós veszteség csődhöz, a vállalat bukásához vezetne. Ha a költségvetési korlát puha, a veszteség nem igazán élet-halál kérdése, és ezért a vezetőknek nem kell az árakat, a költségeket és a veszteséget túlságosan a szívükre venni. Ilyen körülmények között gyengül az ösztönzés a költségek csökkentésére, a takarékos gazdálkodásra. Felelőtlenül lehet kezdeményezni beruházásokat, hiszen a költségtervek túllépésekor a felsőbb hatóságok mégis csak kifizetik a számlát. Itt rejlik a szocialista rendszer alacsony hatékonyságának egyik fő magyarázata.

A költségvetési korlát puhasága-keményisége nem szűken vett pénzügyi-elszámolási probléma. Itt egy szindrómával, összetett társadalmi-politikai-gazdasági jelenségcsoporttal állunk szemben, amelyet számos tényező együttesen hoz létre, jellegzetes működési mechanizmusa van, és sokféle mélyre és messzire ható következményeket idéz elő.

Amikor a fogalom első ízben megjelent a munkámban, absztrakt síkon szembeállítottam a két „tisza modellt”, a klasszikus szocialista és a klasszikus kapitalista rendszert. Előbbit a puha, utóbbit a kemény költségvetési korlát jellemzi. De már akkor felhívtam a figyelmet arra, hogy a kapitalizmus mai gyakorlatában sok területen érzékelhető a költségvetési korlát felpuhulása (*Kornai* [1980/2011] 328–329. o.).

A puha költségvetési korláttal (pkk) kapcsolatos nézeteim első megjelenése óta több mint harminc év telt el, és elmondható: a fogalom és az ahhoz kapcsolódó elmélet látványos karriert futott be. Megpróbálom periódusokra tagolni a puha költségvetési korlát eddigi pályafutását.

Az első periódusban a közgazdászszakma túlnyomó része úgy vélte, hogy a pkk-jelenség a szocialista rendszerben működő állami vállalat viselkedésének jellemzője. Ott (és csak ott) érvényesül. Ezért vizsgálatát rábízták a szovjetológusokra, a kommunista rendszer kutatására specializálódott kutatókra. Miközben a kifejezés sokszor megjelent a szocialista régióval foglalkozó irodalomban, más összefüggésben nemigen fordult elő.

A második periódus a rendszerváltás megindulásával kezdődött. Amikor hirtelen intellektuális és politikai divatként egymásnak adták a kilincset a korábban kommunista országok kormányhivatalaiban és egyetemi közgazdasági tanszékein a nyugati közgazdászprofesszorok és a nemzetközi szervezetek vezető munkatársai, sorra fedezték fel, hogy a posztoszocialista országokban is puha a költségvetési korlát. Meg kell keményíteni, hogy igazán működhessék a piacgazdaság. Nem jelenhetett meg olyan Világbank- vagy EBRD-jelentés, amelyben ne szerepelt volna a fogalommal kapcsolatos fejtegetés. Ekkor már nemcsak a szocialista gazdasághoz, hanem a posztoszocialista átmenethez is hozzákapcsolódott ez a gondolatkör.

⁵ A puha költségvetési korlát kifejezés és az ehhez kapcsolódó gondolataim nyomtatásban az *Econometrica* című folyóiratban jelentek meg első ízben 1979-ben, tehát egy évvel A hiány publikációja előtt. A folyóirat az *Econometric Society* 1978. évi kongresszusán elmondott elnöki előadásomat közölte, amely röviden összefoglalta az akkor már kész könyvkézirat fő gondolatait (*Kornai* [1979]). Mivel a puha költségvetési korlát gondolatköre A hiány című könyvön végzett munka egyik terméke volt, jogosult elsősorban az 1980-as könyvhöz, nem pedig az 1979-es cikkhez kapcsolni.

A harmadik periódusban a szakma kezd rájönni: az egykori vasfüggönytől nyugatra is élt, és él a puha költségvetési korlát szindrómája. Megvallom, az én szememben csigalassúsággal terjed a felismerés – de a kevésbé türelmetlen értékelés azt állapítaná meg, hogy a puha költségvetési korlát fogalma és az ehhez kapcsolódó elméletek immár eléggé széles körben váltak ismertté. A különböző közgazdasági szótárak és enciklopédiák külön címszót szentelnek a fogalom értelmezésének. E sorok írásakor, 2012. március 11-én a *Google* angol nyelvű változatának keresőablakába beírtam, idézőjelek között összetartva, a „soft budget constraint” kifejezést és a keresőprogram 0,32 másodperc alatt 392 ezer eredményt talált.

A találatok első néhány tucat oldalán végighaladva immár nemcsak a szocialista rendszerhez és a posztoszocialista átmenethez kapcsolódó írásokat olvashatunk, hanem számos olyan művet is, amely a kapitalista rendszer pkk-szindrómájával foglalkozik. Az olasz kórházaktól a kínai magánvállalatokig, a görög államadósság kezelésétől a japán bankszektorig sok ország százféle jelensége található a hatalmas pkk-példatárban.

A három periódus egymást követi az időben. Ez azonban, mint a legtöbb periodizálás, némileg leegyszerűsítve ábrázolja a gondolat terjedésének dinamikáját. Valójában már kezdettől fogva felbukkantak biztató kivételek. Volt olyan kutató, aki már elég hamar felismerte, hogy a pkk-szindróma nem sajátos szocialista betegség, amellyel szemben immúnis lenne a nyugati világ.

A puha költségvetési korlát gondolata az első megjelenéstől napjainkig sokat fejlődött. A hiány verbális formában adta elő. Később, elsősorban *Dewatripont–Maskin* [1995] úttörő cikke nyomán kidolgozták a jelenség első matematikai modelljeit. Azóta számos kutató vállalkozott a szindróma egyik vagy másik összefüggésének matematikai modellezésére. Különösen az a kérdés ébresztette fel az elvont elmélet síkján dolgozó tudósok fantáziáját: miért mutatkozik *időbeli inkonzisztencia* olyan döntéshozók magatartásában, akikről a standard közgazdaságtan szigorúan racionális, az időben is konzisztens viselkedését tételezne fel. Miért fogadkoznak, hogy nem fogják kimenteni a bajba jutott szervezetet – és utána mégis csak kimentik? Az amerikai üzleti világ nyelvén: miért dobnak jó pénzt a rossz pénz után? A problémát játékelméleti modellek segítségével próbálták vizsgálni. Más kutatók más matematikai eszközöket használtak fel a pkk-szindróma vizsgálatához.

A hiány csak kijelentéseket közölt, amelyek a jelenség gyakori tapasztalati megfigyelésén alapultak. Azóta igen sok mű látott napvilágot, amely széles körű, adatszerű empirikus vizsgálatokkal igazolta az állításokat; nem is egy közülük szigorú ökonometria, matematikai-statisztikai elemzést végzett el a hipotézisek tesztelésére.

A hiány a puha költségvetés jelenségének okairól szólva csupán egyetlen tényezőt emelt ki: az állam paternalista szemmel tekint saját „gyermekére”, az állami tulajdonban lévő vállalatra. Az állam hozta létre, neki kell gondoskodnia életben maradásáról. Ez a kapcsolat tényleg létezik, de persze csupán egy a magyarázó tényezők közül. Amint arról már az előbbieken volt szó: a könyv írásakor öncenzúrát alkalmaztam. Célozgattam arra, hogy a negatív jelenségeket, amelyeket a könyv tárgyal, végeredményben „meghatározott társadalmi viszonyok, intézményi adottságok”

szülük (Kornai [1980/2011] 583. o.). Sajnálattal kellett tapasztalnom, hogy legtöbb nyugati kollégám nem értette meg a mi sajátos tolvajnyelvünket; nem tudták, hogy az „intézményi adottságok” kifejezéssel, amit nagy nyomatékkal a könyv végére tettem, a politikai berendezkedésre célzok. Úgy értelmezték a könyvemet, mintha én a puha költségvetési korlátot és a paternalizmust tekinteném a szocialista gazdaság súlyos bajait előidéző legfőbb tényezőnek, a negatív jelenségek végső okának. Máig is értetlenül és kissé elszomorodva gondolok vissza erre a félreértésre. Azt hitték talán, hogy én és a hozzám hasonlóan gondolkodók csak azt láttuk, hogy az állam paternalista – és azt nem is vettük észre, hogy az állam összeforrott a kommunista párttal, hatalmi monopóliuma van, és saját kénye-kedve szerint dönthet az állami vállalatok életéről és haláláról?

A szocialista rendszer írásakor már nem kellett burkolt célzásokra hagyatkoznom. Itt már a helyére kerülhetett a paternalizmus és a puha költségvetési korlát (Kornai [1993/2012]). Pillantsunk a kötet 381. oldalán látható 15.1. ábrára! A kauzális láncolatot öt blokk jelképezi. A legmélyebb okokat (a marxista-leninista párt osztatlan hatalma, a hivatalos ideológia uralkodó befolyása) az 1. blokk sorolja fel, a „felületen” mutatkozó végső következményeket (erőltetett növekedés, krónikus hiánygazdaság stb.) az 5. blokk. Szó sincs arról, hogy a paternalizmus és a puha költségvetési korlát szindrómája a legmélyebb okok között szerepelne; ezek a kifejezések az utolsó előtti, 4. blokkban olvashatók.

Minél többféle pkk-jelenséget tárt fel az irodalom, annál inkább gyarapodott a potenciális magyarázó tényezők listája. Hasonlatképpen gondoljunk a rákbetegségekre. Ma már tudjuk, hogy sokféle rák létezik; sokféle szervet támadhat meg a kór, és még valamely szerv rákbetegségét tekintve is annak sok változata létezik, amelyek különböznek egymástól lefolyásuk módjaitól és sebességétől, a továbbterjedés valószínűségétől, a melléktünetek és sok egyéb ismérvtől tekintetében. A rák keletkezésénél is többféle tényező léphet fel: genetikai adottságoktól az életmódon át a környezeti hatásokig és a fertőzésekig. És mégis jogos egy betegségcsaládról beszélni, mert valamennyi változatban van valami lényeges közös vonás.

A puha költségvetési korlát szindrómája megjelenhet állami tulajdonban lévő és magántulajdonban lévő vállalatban, forprofit és nonprofit szervezetben, az államgazdaságban (központi vagy lokális szinten) és nem állami intézményeknél. Van, amikor egész ágazatokat mentenek ki, sőt egyre nagyobb figyelmet kap a pkk-jelenség „legmagasabb szintje”, amikor egész országokat húznak ki a pénzügyi bajból más országok és/vagy nemzetközi szervezetek.⁶

A puha költségvetési korlát minden jelenségénél két szereplő jelenik meg: az a szervezet, amelyet kimentenek, és az a szervezet, amely kiment. Utóbbit sokféle tényező készítheti a kimentési akcióra. Ha a bajba került egységet (legyen az vállalat, bank, kórház, helyi önkormányzat vagy akár a nemzeti kormány) *nem* mentik ki, akkor súlyos bajok következnek be: sok dolgozó elveszíti a munkahelyét, a továbbgyűrűző

⁶ A pkk-elmélet alkalmazási területeiről rendszerezett áttekintést ad Kornai–Maskin–Roland [2003]. A cikk irodalomjegyzéke kiemeli a témáról készült legfontosabb műveket. E szemle megírása óta sokat gazdagodott a kérdés irodalma, de frissebb összefoglaló tanulmányról nincs tudomásom.

hatások visszavetik a termelést, csökkennek az állam bevételei és így tovább. A gazdasági következmények elégedetlenséget szítanak, politikai feszültségeket idéznek elő. Ám ha a kimentések sokszor ismétlődnek, akkor más bajok következnek be. A döntéshozók hozzászoknak a kimentéshez, elvárják azt – és akkor már nyakig benne vagyunk a puha költségvetési korlát szindrómájában, annak valamennyi pazarlásra csábító, hatékonyságot csökkentő ártalmas hatásával együtt.

Ez a dilemma is szerves része annak a nagy nemzetközi vitának, amely a 2008 őszén kirobbant nemzetközi pénzügyi válság nyomán bontakozott ki. Ki kell-e menteni a bankokat vagy az óriásvállalatokat, ha pénzügyi bajba kerültek? Kell-e pénzügyi mentőövet dobni azoknak az országoknak, amelyeket államcsőd fenyeget? Az európai áramlat inkább a költségvetési korlát keményítése, az amerikai inkább a puhítása irányába húz – de persze ez sem ilyen egyértelmű, mindenhol vannak ellenáramlatok. És akik az egyik vagy a másik terápia mellett kardoskodnak, csak a saját álláspontjuk mellett szóló érveket hangoztatják. Többnyire elmulasztják azt, hogy tárgyilagosan szembeállítsák egymással mind a költségvetési korlát puhításának, mind a keményítésének összes kedvező és ártalmas hatását.

Szembeötlő, hogyan puhult fel a háztartás költségvetési korlátja világszerte. A hiány című könyv még azt állapította meg, hogy a szocialista rendszerben a háztartás költségvetési korlátja kemény. Ám a posztszocialista régióban – többek között Magyarországon is – mind több háztartásban úgy érezték: jövedelmük nem igazi korlátja a költségeknek, hiszen könnyen hozzájutnak készpénzfizetés nélkül is a kívánt jószágokhoz. A korlátlan vásárlás illúzióját keltették a hitelkártyák, az áruhitel és jelzálogkölcsönök.

A háztartási szektor eladósodása nőttön-nő, amíg csak ki nem pukkad a léggömb, és ki nem derül az erőn felüli költekezés. És amikor ez bekövetkezik, akkor a súlyosan eladósodott háztartások egy része képtelen fizetni a törlesztőrészleteket. Feltödik a puha költségvetési korlát szokásos dilemmája. Ha a fizetéseképtelenné vált háztartást nem mentik ki, akkor a fizetéseképtelen családok egy része komoly bajba kerül: kikapcsolják a villanyt vagy a gázt, vagy kilakoltatják a lakásukból. Nemcsak a politikai és gazdasági következményeket kell ilyenkor megfontolni, hanem a szolidaritás és együttérzés etikai követelményeit is. Igaz, ezek az emberek maguk is felelősek azért a bajért, amibe belesodródtak. Mégis elszorul a szíve minden jóérzésű embernek, amikor látja, hogy egy családot kilakoltatnak.

2011-ben és 2012-ben Magyarországon is voltak tömeges kimentési akciók – de vajon a valóban rászorultakat mentették-e ki? Vagy inkább azokat, akik úgy gondolták: jól profitáló befektetés lesz, ha jelzáloghitel segítségével lakást vesznek vagy építenek, amit azután bérbe adnak vagy értékesítenek. Pestiesen szólva, „ráfáztak” a vállalkozásukra, mert az üzleti konjunktúra másképpen alakult, mint ahogyan azt elképzelték. Ha *őket* mentik ki, akkor megjelenik a pkk-szindróma. A tömeges kimentés valóságos biztatás arra, hogy legközelebb ismét ezzel próbálkozzanak.

Itt abbagyhatnám a puha költségvetési korlát témáját. A fentiekkel érzékeltettem, hogy ami ezzel kapcsolatban a két könyvemben található, eleven, időszerű problémára hívja fel a figyelmet. Ráadásul a Google-statisztika különleges sikerlémménnel tölthetne el. És mégis meg kell vallanom, az elégedetlenség erősebb ben-

nem, mint a gondolat terjedése miatt érzett öröm. Meg vagyok győződve arról, hogy a pkk-szindróma tudományos vizsgálata túl lassan halad előre.

Nem eléggé átfogó az elméleti modellezés. A modellek azt képezik le (ez így szokott lenni), ami matematikailag könnyen ábrázolható: jelen esetben a felsőbb szerv fogadkozása és a fogalom megtartása előli kitérés, azaz a döntéshozó magatartásában mutatkozó inkonzisztencia. Ez fontos, de a nagyon összetett problémakörnek csak az egyik mozzanata. Sok más pkk-összefüggés vár elméleti vizsgálatra.

Nem eléggé széles, nem eléggé átfogó az empirikus munka. Jó lenne nemcsak sejtésekre hagyatkozni, hanem statisztikai vizsgálatokra alapozni a választ a következő kérdésekre: mennyire szélesen hatolt be a pkk-szindróma a kapitalizmusba?

Részben elméleti, részben empirikus feladat a pkk-szindróma másodlagos hatásainak vizsgálata. Hogyan hat a korlát felpuhulása a döntéshozók ár- és költségérzékenységére? A szokványos keresleti függvények elsősorban az árak és a jövedelmek függvényében határozzák meg a keresletet. A magyarázó változók között azonban szerepelnie kellene a mutatószámoknak is, amely a költségvetési korlát puhaságának-keményiségének fokát méri. A standard mikroökonómia alaptételei azon az (explicit formában ki nem mondott) feltevésen alapulnak, hogy a döntéshozó egységek költségvetési korlátja tökéletesen kemény. Minden tétel helytálló voltát újra át kell gondolni, ha ezt a feltételezést feloldjuk, és helyette abból indulunk ki, hogy a döntéshozók egy részének költségvetési korlátja nem tökéletesen kemény.

A magatartási közgazdaságtan arra törekszik, hogy teljesebb magyarázatot adjon a döntéshozók motivációjára. Szeretne például túllépni azon a szimplifikáló kijelentésen, hogy a vállalat „profitot maximalizál”. Bizonyos, hogy a motiváció egyik tényezője minden szinten (a háztartások, a vállalatok, a közintézmények és a központi kormányok számára) a költségvetési korlát puhaságának-keményiségének foka. Minél erősebb e tényező befolyása, annál inkább elterelődik a vezetők figyelme a termelés és a piac ügyeitől, és áttolódik a kormányzattal és a politikusokkal való közeli kapcsolatok kiépítése felé, hiszen baj esetén tőlük remélheti a segítséget.

Különösen fájó hiányosság, hogy a pkk-szindrómával kapcsolatos normatív elmélet kidolgozására még csak kísérlet sem történt. Nem arra gondolok, hogy a kutató adjon receptet: mikor kell kimentési akciót végrehajtani, és mikor tilos ezt megtenni. Ám szükség lenne olyan elméleti munkára, amely elősegíti a *pro* és *kontra* érvek szisztematikus átgondolását.

És van egy izgalmas politikatörténeti-eszmetörténeti kérdés is, amelyre választ kellene keresnünk. Biztos, hogy a pkk-szindróma megjelenése a mai kapitalizmusban, olyan országokban, amelyek sohasem mentek keresztül a kommunista uralom korszakán, *nem* a szocializmus öröksége. Ott a pkk-jelenség a kapitalista rendszer saját produktuma. És ha ez így van, akkor jogos-e a szóhasználat, amelyet sokszor hallunk politikusoktól, újságíróktól, néha még akadémiai emberektől is: itt a szocializmus kúszik bele a kapitalizmusba? Hayek híres könyve, *Az út a szolgátságba* (Hayek [1944/1991]) nyomán jelent meg sokak gondolkodásában az aggodalom, hogy minden lépés, amely felad valamit az egyén, a vállalat, a kis közösség autonómiájából, önrendelkezéséből, a saját döntéseiről viselt felelősségből, minden lépés az államhatalom döntéseinek kiterjesztésének irányában – lépés a szocialista rendszer felé. Még

ha ez a fogalmazás talán túlságosan messzire megy, annyi bizonyos, hogy minél inkább elharapózik a pkk-szindróma, annál inkább válik a kapitalizmus – legalábbis ebben a fontos vonatkozásban – hasonlóvá a szocialista rendszerhez.

Több mint három évtized telt el a puha költségvetési korlát gondolatának első megjelenése óta. Remélem, nem kellene újabb évtizedek, hogy sokkal közelebb jusunk az itt feltett nehéz kérdések megválaszolásához.

Rendszerparadigma

Eddig azt tárgyaltuk, mennyiben vannak a két könyv *tartalmának* időszerű üzenetei a mai olvasó számára. Ám egy-egy tudományos művet elemezve adódik egy másik fontos nézőpont is: mennyiben használható a kutató által alkalmazott *tudományos apparátus és metodika* más témák elemzéséhez? Működőképesek-e A hiányban és A szocialista rendszerben használt fogalmak, vizsgálati módszerek és a mögöttük rejlő tudományfilozófia – ha más témákhoz próbálnák felhasználni őket?

Az általam alkalmazott megközelítés sok tekintetben rokon két másik áramlattal: az intézményi közgazdaságtanével (*institutional economics*) és a magatartási közgazdaságtanével (*behavioral economics*). Sok az átfedés, de talán nem szerénytelenség azt állítani, hogy ez a két könyv és más munkáim hozzáadnak valamit az említett két tudományos áramlat metodikájához.

Az intézményi és a viselkedési közgazdaságtan szellemében írott munkák nagy része *parciális* jellegű, valamely szervezet, jogi intézmény, esetleg valamilyen jelenség vagy mechanizmus viselkedését és működési jellegzetességeit írja le és magyarázza. Ezzel szemben abban a két könyvben, amelyeket e tanulmány kommentál, a hangsúly *egész rendszerek* vizsgálatán van. Az áll a kutatás előterében, hogyan függnek össze egy bonyolult társadalmi-gazdasági-politikai építmény elemei egymással, hogyan hatnak egymásra, melyek a hatások elsődleges irányai, melyek a fő hatások visszahatásai. Egyik tanulmányomban *rendszerparadigmának* neveztem ezt a megközelítést (Kornai [1999]).

A rendszerparadigma alkalmazóját különösen érdeklik azok a jelenségek, amelyek *rendszer-specifikusak*; amelyek csak az egyik, vagy csak a másik rendszerre jellemzőek. Azt próbálja tisztázni, melyek a rendszernek azokra vonásai, amelyek a rendszer-specifikus jelenségeket létrehozzák. A kapitalizmus bizonyos mélyen gyökerezett, *genetikus* tulajdonságai szükségképpen készítetik a vállalkozókat innovációra, ez a rendszer egyik legfontosabb, a technikai haladást rohamosan előrehajtó tulajdonsága. Ezzel szemben a szocializmusban mélyen gyökerezett, *genetikus* tulajdonságok következtében hiányoznak ezek a készítetések, sőt elkerülhetetlen az innovációs folyamat lefékeződése.

A mérleg nem billen minden tekintetben a kapitalizmus javára. A szocialista gazdaság a növekedés bizonyos fokán olyan állapotba jut, amikor már felszívta munkaerő-tartalékait, és inkább a munkaerő iránti túlkereslet kerekedik felül. Ezzel szemben a kapitalista rendszer sajnálatos, de elkerülhetetlen *genetikus* tulajdonsága a tömeges krónikus munkanélküliség, amely csak a fellendülések idején enyhül, de sohasem szűnik meg teljesen.

A Kalligram Kiadó életműsorozatában most megjelenő két könyv a szocializmus elemzésére alkalmazza a rendszerparadigma módszertanát. Legfeljebb csak felvillantja, az összehasonlítás kedvéért, a kapitalizmus egyik vagy másik rendszerspecifikus vonását.

Megpróbáltam saját újabb munkáimban tovább lépni. A 2011-ben megjelent A gondolatok a kapitalizmus című kötetben a rendszerparadigma metodikáját a kapitalista rendszer általános elemzésére használtam. A kötet a korábbi munkák egyenes folytatása. A hiány a 235. oldalon közölt ábrán az aktivitási ráták és a gazdasági fejlettségi szint között 1980-ban fennállott kapcsolatot mutatta be (*Kornai* [1980/2011]). Az új kötet újra közli az ábrát, és szembeállítja a kapcsolat 2009-es állapotát (*Kornai* [2011] 114. o.). Vagy egy másik példa. A szocialista rendszer gondolatmenetét tömörített formában egy séma illusztrálja (*Kornai* [1993/2012] 381. o.), amely a rendszer elemei közötti hatások fő irányát szemlélteti. Az új kötetben hasonló elrendezésű séma illusztrálja a kapitalista rendszer elemeinek egymásra hatását (*Kornai* [2011] 140. o.). A kapitalista rendszer sémája mintegy tükörképe a szocialista rendszer sémájának.

2012 elején Központosítás és kapitalista piacgazdaság címmel cikket publikáltam, amely – eltérően az előbb említett kötettől – nem a kapitalista rendszer általános és tartós tulajdonságaival foglalkozott, hanem a jelenlegi magyarországi politikai rezsim által kiépített hatalmi és irányítási struktúrával (*Kornai* [2012]).⁷ Ehhez az elemzéshez is fel tudtam használni a korábbi munkáimban alkalmazott tudományos apparátust és megközelítést. Olyan fogalmak, mint például a bürokratikus és piaci koordináció alternatív mechanizmusai, a rendszer elemei közötti affinitás vagy „idegenség”, munkaképesnek bizonyultak. Jogosultnak tűnt az a megközelítés, amelyben így tesszük fel a kérdést: vajon csak véletlen, egyedi problémákat látunk-e magunk körül, vagy kialakulóban van egy *rendszer*, amelynek jól leírható, határozott tulajdonságai vannak. Ahogy a rendszer struktúrája rögződik és elemei között tartós, egymást erősítő kapcsolatok alakulnak ki, szinte elkerülhetetlenül jelentkeznek a rendszerre jellemző tartós hatások.

Meggyőződésem, hogy a rendszerparadigma más kutatók kezében is munkaképes lenne. Vannak, talán nem is kevesen, akik használják. Bízom benne, hogy A hiány és A szocialista rendszer új kiadása hozzájárul majd e kutatási apparátus és metodika további terjedéséhez.

Hivatkozások

DEWATRIPONT, M.–MASKIN, E. [1995]: Credit and Efficiency in Centralized and Decentralized Economies. *Review of Economic Studies*, Vol. 62. No. 4. 541–55. o.

FIGES, O. [2007]: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. Penguin Books, London.

⁷ Válogatott munkáim sorozatának III. kötetében publikáljuk újra A gazdasági vezetés túlzott központosítása című (1957) könyvemet. Ugyanebben a kötetben jelenik majd a Magyarországon jelenleg mutatkozó központosítási tendenciáról szóló (2012) cikkem. A kötet alkalmas arra, hogy *mai szemmel* kommentáljam a központosítás témájával kapcsolatos elméleti és empirikus munkáimat. Itt most nem akartam előreszaladni, és e fontos téma *tartalmi* részét vizsgálni, hanem csupán a *módszertan* alkalmazhatóságával foglalkozom.

- HÁMORI BALÁZS [2012]: Kornai János válogatott munkái sorozat a pozsonyi Kalligram kiadásában. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf. 2. sz. 220–228. o.
- HÁMORI BALÁZS–SZABÓ KATALIN [2010]: A gyenge hazai innovációs teljesítmény intézményi magyarázatához. Vitaírás a nemzetközi innovációs versenyben való részvétel akadályairól. *Közgazdasági Szemle*. 57. évf. 10. sz. 876–897. o.
- HAYEK, F. A. VON. [1944/1991]: Út a szolgaságba. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KAHNEMAN, D.–FREDRICKSON, B. L.–SCHREIBER, C. A.–REDELMEIER, D. A. [1993]: When More Pain Is Preferred to Less: Adding a Better End. *Psychological Science*, 4, 401–405. o.
- KAHNEMANN, D. [2010]: The Riddle of Experience vs. Memory. TED, március 1. http://www.ted.com/talks/lang/hu/daniel_kahneman_the_riddle_of_experience_vs_memory.html.
- KORNAI JÁNOS [1979]: Resource-Constrained Versus Demand-Constrained Systems. *Econometrica*, Vol. 47. No. 4. 801–819. o.
- KORNAI JÁNOS [1980/2011]: A hiány. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, Újra kiadva: Kalligram Kiadó, Budapest–Pozsony.
- KORNAI JÁNOS [1993/2012]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. *Heti Világgazdaság Kiadói Rt.*, Budapest. Újra kiadva: Kalligram Kiadó, Budapest–Pozsony.
- KORNAI JÁNOS [1999]: Rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 7–8. sz. 585–599. o.
- KORNAI JÁNOS [2003]: A gondolat erejével. *Osiris*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2011]: Gondolatok a kapitalizmusról. Négy tanulmány. *Akadémiai Kiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2012]: Központosítás és kapitalista piacgazdaság. *Népszabadság*, január 28.
- KORNAI JÁNOS–ERIC MASKIN–GÉRARD ROLAND [2004]: A puha költségvetési korlát, I–II. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 7–8. 9. sz. 608–624. és 777–809. o., angolul: Understanding the Soft Budget Constraint. *Journal of Economic Literature*, 2003, Vol. 41. No. 4. 1095–1136. o.
- NEW EUROPE BAROMETER [2009]: Centre for the Study of Public Policy. University of Aberdeen, Scotland. http://www.abdn.ac.uk/cspp/view_item_php?id=404 (letöltés dátuma: 2009. december 12.).
- PEW RESEARCH CENTER [2009]: The Pulse of Europe 2009: 20 Years After the Fall of the Berlin Wall. End of Communism Cheered but Now with More Reservations. <http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>.
- RAINER M. JÁNOS [2011]: Bevezetés a kádárizmusba. 1956-os Intézet–L'Harmattan, Budapest.
- RAINER M. JÁNOS [2012]: Búvópatakok. *Élet és Irodalom*, február 10.
- REDELMEIER, D. A.–KAHNEMAN, D. [1996]: Patients' Memories of Painful Medical Treatments: Real-Time and Retrospective Evaluations of Two Minimally Invasive Procedures. *Pain*, 66. 3–8. o.
- RÉVÉSZ SÁNDOR [1997]: *Aczél és korunk*. Sik, Budapest.
- ROSE, R. [2005]: *Insiders and Outsiders*. New Europe Barometer, 2004. Centre for the Study of Public Policy, Glasgow.
- STANDEISKY ÉVA [1996]: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. 1956-os Intézet, Budapest.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA [2005]: *Csalódások kora*. Rendszerváltás alulnézetben. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.